

84(2Рос=Х2к)6-5
Т-23

16+

ВАЛЕНТИНА
ТАТАРОВА

АЛТЫН ТЕЕК

13
28

84(2Рос=Х2х)6-!

Т-23

Хакас Республиканын Култура министрствозы
Хакасиядагы Чайаачыларның туразы

Валентина Татарова

Алтын Теек

(Кибелістер чыындызы)

829144 К/О

ГБУК РХ
"НБ им. Н.Г. Дюнов"

Ағбан
Хакас книга издательствозы
2012

УДК 821.51 – 93
ББК 84(Рос-Хак)6–5
Т 12

Издано при поддержке Правительства Республики Хакасия

Рисунки художника *А. Г. Топоева*

Т 12 **Валентина Татарова**
Алтын Теек (Сборник стихов). – Абакан: Хакаское книжное из-
дательство, 2012. – 88с.

ISBN 978-5-7091-0553-9

В книгу «Алтын Теек» вошли лирические стихи, напи-
санные автором в разные годы.

УДК 821.51 – 93
ББК 84(Рос-Хак)6–5

© Татарова В., 2012
© Топоев А. Г., иллюстрации, 2012
© Министерство культуры РХ, 2012
© Дом литераторов Хакасии, 2012
© ГБУ РХ «Хакаское книжное издатель-
ство», 2012

АВТОРДАҢАР

Татарова Валентина Кирилловна – үгретчі, журналист, писатель, наука тоғынчызы паза халых тоғыста чонына көп туза ит салған кізі.

Ол 1952 чылда Алтай аймағындағы аалда үгретчилер сөбірезінде төреен. Пабазы, Татаров Кирилл Гаврилович, Илбек Ада чаадаң айланып, 20 чыл Аршаннар школазынаң устан, соонаң 20 чыл артиинаң облононың инспекторы полған.

Ічезі, Татарова (Аёшина) Ольга Николаевна, чаа соонаң пасталыг класстарның үгретчізі полып, най ирте үреен. Аннаңар өкіс хал парған үс палазын – Петр, улуғ харындазын, Юра, ортын харындазын, паза Валентина хызын – кічигең сығара өскірген аачалары, Татьяна Михайловна Татарова.

Аачалары палаларға прай чўреенең чонының кибиірлерін ас пирген. Аннаңар даа Валентина пархазы поэзияның чуртазында чон кибиірлеріне көп хайыг салған. Иди ол, Афгандағы чон чай-аачызын наука саринаң істесчең Кіннің наука тоғынчызы полып, хакас чонның кибиірліг үлүкүннеріне көп книга чарытхан.

Чоохтирға кирек, Валентина Татарованың чайаачы узы литература саринаң пасха-пасха жанрлыг: олаңай чоохтар, улуғ чоохтар, кибиелістер, тілбестіглер паза наукача істезіглер... Аның илееде кибиелістеріне хакас чирінің композиторлары сарыннар пас салғаннар.

Чоохтирға кирек – сөс чайаачызы ікі тілнең пасча: орыс паза хакас.

Аның чайаачы чолын пүкүлөө көрібіссе, пастағы кибиелістері «Ленин чолы» газетада 1970 чылдаң сыхчалар.

1974 чылда олар «Часхы пүрлер» тіп чииттернің чыындызында чарых көргеннер.

1980 чыллардаң сығара «Ах тасхыл» альманахта улуғ чоохтарның үзіктері сыхчалар:

- 1983 чылда – «Үс тирек»;
- 1984–1985 чылларда «Алып Айра суғ»;
- 1989 чылда «Агафьяның чары»;
- 1990 чылда «Иренек суғда».

1991 чылда чарыхха сыхча хакас тілінең «Аат табызы» тіп кинде (андар аның прай улуғ чоохтары кіргеннер).

1993 чылда, тізен, аның улуғ чоохтары орыс тілінең чарыхха сыхчалар («Крик турпана»).

1995 чылда орыс тілінең кибелістер чыындызы сыхча («Брусника на ладони»).

Пу чылларда чарыхха сыхчалар хакас кибірлеріне паза үлүкүннеріне чарыдылган ікі тілнең пазылган тоғыстар. Олар наукача істезіг хоостыра паза Н. Ф. Катановтың пічіктеріне төстеніп пазылганнар. 1997 чылға теере сыххан книгалар Г. Г. Казачинованаң хада пазылганнар:

1996 чылда – «От тайни» («Поклонение Огню»);

1996 чылда – «Алтын пічік» («Золотая книга»);

1997 чылда – «Той тойлааны» («Свадебный обряд»);

1997 чылда – «Түс түзеені» («О чем говорят сны»);

1997 чылда – «Ызых чир» («Священная земля»);

1997 чылда – «Чыл пазы» («Голова года»);

1997 чылда – «Кемзің син?» («Кто ты есть?»);

2003 чылда – «Ұзілбес тамыр үчүн» («Ради жизни вечной»);

2004 чылда – «Хуртайах тас» («Мать матерей»).

2006 чылда орыс тілінең чарыхха сыхча «Белая Волчица» («Ах пүүр Ине») тіп кибелістер книгазы, 2007 чылда ол ікінчізін сығарылган.

2008 чылда орыс тілінең чарыхха сыххан «Серебряные серьги» («Күмүс ызырғалар») тіп кибелістер чыындызы.

Чоохтирға кирек, Н. Ф. Катановтың пічіктеріне төстеніп, наукача істезіг иткен В. Татарованың книгаларына консультант-рецензент полғаннар:

– философия наукаларының докторы, ХГУ-ның профессоры Л. В. Анжиганова;

– филология наукаларының докторы, ХГУ-ның профессоры А. Л. Кошелева;

– филология наукаларның докторы, ХГУ-ның профессоры В. А. Карамашева.

Автор хакас тілінің сіліин, пайын, тадиин асхан үчүн, ах сағыснаң, улуғ аарласнаң, хумартхылап, адапча үгретчілерін: филология наукаларының кандидадын Д. И. Чанковты, Хакас чирінің саблығ писателын, филология наукаларының кандидадын Н. Г. Доможаковты, Ағбандағы хакас школазының үгретчізін А. Ф. Алахтаеваны. Паза улуғ алғызын читірче Е. М. Сагалаковаа, филология докторына, профессорға В. Г. Карповха.

ОЛЕАННАРФА

АЛТЫН МҮҮСТІГ СІЛІГ СЫЫН

Алтын мүүстіг сіліг сыын –
Күн тасхылда көрінді.
Хоос тілінең алтын поэзы
Ағас пүрін чалғады.

Алтын мүүстіг сіліг сыын
Көк тигірде сағылды.
Харахтағы ізіг одын
Чазы-чалбахха чайды.

Алтын мүүстіг сіліг сыын
Прай чир үстүн чарытты.
Алтын сустығ абахай
Чуртас тынын ағылды.

Алтын мүүстіг сіліг сыын
Оттар пазын сыйбады.
Ах порчоның салымын
Таналарнаң көйгісті.

Алтын мүүстіг сіліг сыын
Поғда поэзы тасхылда.
Чуртас паары күн сузы
Пу олаңай сарында.

КҮН – АБАХАЙ ХЫС

Күн, абахай хыс чіли,
Магаа күлін сал турча,
Күн сустарның сілии
Чир көксіне чайылча.

Иирде, анымчохтазып,
Тағлар кистінзер инче,
Соонаң, агаа көөгізіп,
Ай сарыны истілче.

Аны көөлче түзімде
Пу хараазын истіпчем.
Пу хайчының ибінде
Чылтыс-харахтар көрчем.

Таң атханча, сарыннар,
Ай сарыннар чайылча.
Көк тигірінің паарында
Күн-абахай усхунча.

Күн, абахай хыс чіли,
Магаа күлін сал турча,
Алтын сустарның сілии
Чир-чалбахты чазапча.

КҮН-ХООСХАЧАХ

Иб хырында кўн сузы,
Хузуриина сӧргене,
Хоосха чили, уйғуда
Чадыбысты эрине.

Иб хырында кўн сузы
Чадыбысты тынаға,
Пулудах ӧрӧнмезин
Чалғап турып хыныға.

Иб хырында кўн сўзы,
Ӗринип тӧресине,
Чадыр, ирке чазырхап
Кўн Ине ичезине.

Иб хырында кўн сузы,
Постаң поэзы поэзыха,
Чадыбысты тынаға –
Нымзах тўктіг хоосхачах.

КҮН-ПЫЗОЧАХ

Иртен иртөк төресн кўнічек
Ниме-нимені миннең сурапча?
Хып-хызыл хулахтығ иркечек
Час тілінең көзенең чалғапча.

Кірлезімнең маңзыри көрчем –
Чағынғы пүктің көнее толдыра!
Иркеме ол пүкті көзітчем –
Час тубанның ах сүді хандыра!

Час тубанның сүдін мин сусчам,
Көк пүктің көнең ойында чайхап.
Күн-пызочахты мин тосхырчам,
Хулаацаа кистін иркелеп сыйбап.

Час тубан көместең хайылча –
Тадиина иркемнің тілі нымзах.
Күнічек улуғ күн пол парча –
Көк тигірче парар чолы чалбах.

АЙ-ПУЛАНАХ

Хараазы читсе, узун сөөлөнп,
Чылтырах-чылтырах
Тигір Хуры пызыңнап кӱйче.
Час азахтарынаң тебінп,
Мӱӱс чох ай-пуланах
Хыро чолынча ойнап чӱрче.

Хараазы читсе, ӱтӱг сағылып,
Тигір аймах-аймах
Чылтыстарға пазох ӱңненче.
Час тӱлінең ирке чалғанып,
Мӱӱс чох ай-пуланах
Тигір пӱктерче оттап чӱрче.

ПУЛАНАХ

Көк албыға чіли, көртік
Хузух төзінде узупча.
Тигірде төреен айычах –
Мүүс чох пала пуланах, –
Таң атханча, пойли ойнапча.

Туйғахтар алтынаң, тебіліп,
Учуххан чылтыстар сағылча.
Тигірде төреен айычах –
Мүүс чох пала пуланах –
Апсах хузухтарны узут салча.

Алтын чылтыстыҭ чолы
Хыро чолынаң чатча.
Тигірде төреен айычах –
Мүүс чох пала пуланах –
Хыри чох чазыда оттапча.

Тустар чөрімі анда
Хара суғларынаң төріпче.
Тигірде төресен айычах –
Мүўс чох пала пуланах –
Тіріг мөңе суғны ічіпче.

Аннаңар ол амды хақанға
Өлім пілбес-үребес полча.
Тигірде төресен айычах –
Мүўс чох пала пуланах –
Күмүс түстер мағаа сыйлапча.

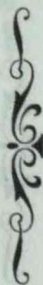

ХАРЫЧАХ

Мына көөлче, поғда ла, ниик ле,
Маңзырабин чадарға чирде,
Чилічекнең ирке ойни ла,
Ах харычах чўсчедір кииде.

Чўсчедір, чўсчедір, чўсчедір –
Ниик ле чўсче, пір дее хызынмин.
Алай ол сағам сизінчедір
Учуғыстағы хысха тынын?

Чайхаңнап хысхы кўннің көөнче,
Маңзырабин чирде чадарға,
Харычах учухчадыр көөлче –
Теелбекте учухча ол поғда!

ХАР-ХАРЫЧАХ

Хар-хар! Хар-хар! Харыцах!
Күмүс-күмүс чылтызах!
Хайдаң килдин, чоохтап пир –
Чазыдың магаа ас пир!

Тамчых-тамчых мин полғам –
Арығ суучах солбыраам!
Хара чирні мин өткөм –
Чазыларча чүгүргөм!

Хызыл күнге сістенгем –
Тубан полып, өөр ингем!
Пулут полып, мин ойнаам –
Наңмыр полып, мин тоолаам!

Соотхан мині соох чиллер –
Өөрлеткеннер тигірзер!
Харлығ пулут учуххам –
Харыцахнаң чайылғам!

Хар-хар! Хар-хар! Харыцах!
Күмүс-күмүс чылтызах!
Хайдағ сіліг айамда –
Ойнал-ойнал харахта!

О, ЧИРИМ!

(чиит тустагы кибелістер)

ГБУК РХ
"НБ им. Н.Г. Доможакова"

О, ЧИРИМ!

О, төрiткен чирiм, Хакасиям аарлығ!
Пас парим, көк одың азаамнаң типсеп,
Пас парим, арығ киинен чүреем суғарып,
Пас парим, сiлiг сөстөрнi тiлеп.

Хайдаң на алим андағ хоос сөстөрнi,
Сынынаң хоостаңаң чирiме хынызым?
Ыраххы Хара үйстең Тастүйпке теере
Андада чайыларчых сибер сарыным.

Андада хыр пастығ Сойан тағларым
Ах пулуттар хурынаң хурчанар,
Андада хорлап ағып турған суғларым
Талның сүрместерiн салғаанда чайар.

Андада мин ырлирбин, чуртасча парып, –
Ырчы чолы андада мағаа азылар!
Синненер сарнирға, Хакасиям аарлығ, –
Андада мағаа ах үлүс салылар!

ХҮҮЮННАҢ ПУЛҒААН ТУСТА

(музейде полган соонаң төреен сағыстар)

Мин көрчем, тапсабин. Тілі чох обааға
Пасха ба, кем көрче: аң-хус па, кізі ...
Тырысхах чіли, пічіктернің сулғааны
Тастың көксіне пик хазалды.

Иди үр көрчем. Улуғ букваларнаң
Ах чачында тілбестег пазылған:
«Мин, чаацы Тутук... чонымның ыырчыларын...
Улуғ чобағда минің чоным халған».

Амды мин көрчем. Че көрчем пасхали:
Музей өтіре – ирткен тустарны.
Чүгүрче чазыларча, күгүрт ле чіли,
Ачын ыырчының ниик аттары...

Аны истіп, палалар ылғапчалар,
Чаа тиріглерін алча иреннер...
Сөök улуғлары хан төгілер чааға
Холларын сунча – хайран кирилер...

Чаа пасталча. Кўннің сустары
Чылтыраста апарча чода ізиин.
Көстепче ыырчының чаацахтары
Кізі көксiне соғаннарның тумзиин.

Өлім тапханы хумға пурлухчадыр,
Кўс чох холларнаң отха чапсынып.
Алай чуртасха ол іди чапсынчадыр,
Халғанчы тыныста анзын хабынып.

Че хызыл чалыннаң иблер сулғанча,
Чирім иңнінде хара плат – тўдўн!
Хызыл хан, суғ чіли, көк отха чайылча,
Учухча ыырчы чиңізі – хусхун!

Учухча, улуғ хара ханаттарнаң
Чабызып чазы көксін харасхынаң...
«Мин чаачы Тутук... чонымның ыырчыларын...
Улуғ чабағда минің чоным халған».

Мин көрчем, тапсабин. Тілі чох обаанаң
Мин пос алынча пўўн чоохтасчам.
Тырысхах ла чіли, пічіктернің сулғааннаң
Чирім чазыдын поэыма мин асчам.

ТИГІР НЫМАХТАРЫ

Тигір хамаа, тырысхатан парып,
Көөлчө чилге чайхалып одырча...
Алтындағы чирні ах сағалнаң сарып,
Ол узун нымахтарын ысча.

Хаңазы ус парза, тігі тасхылларча
Пір-ікі хати сапхлабох салча,
Андада ол кұл, столбалар хылларча,
Уулап-аалап, турун тастапча.

Пораан иртіп парза, пу апсах, көрдөк,
Чылтыстың орғанға одырча,
Хыро чолынаң узун-узун, сөөлбек
Хаңзаның түдүні пурлапча.

Іди тамкы тартыпчадып, Хан Тигір
Тоозылбас нымахтарын ысча.
Аның арғызы – хырлығ апсах Ай Игір,
Хараа тоозылғанча, истіп одырча.

Хараа тоозылғанча, мағаа даа піреде
Тигірниң нымахтары түсте айылча...
Чылтыңнап-пызыңнап, олар чүреемде
Чуртасха хайхадыс төріт салча.

ПҮҮН СИГІС МАРТ

Ам даа харның сипкілері
Анда-мында ағарып чатча.
Пүүн Сигіс март. Кізілернің
Сырайында күлініс чарыпча.

Пүүн Сигіс март. Аннаңар ба
Пастағы хыныс чүреем ачитты,
Аның көөлбек сіліг сыңырааны
Чүреемде омаң чарытты.

Аннаңар ба турча хараамда
Ол чахайахтар – синің сыйиң...
Хайдаң, харлар хайылбаанда,
Тапхазың ни оларны син?

Че син оларны тапхазың,
Чапсых чүректіг хынызым,
Чыллар өтіре халғысхазың
Ол чахайахтарның часхы чызын.

Ам пүүн харның сипкілері
Ирткен мартты пазох хатапча...
Пүүн үлүкүн. Кізілернің
Чүреензер часхы тохлапча.

ПАСТАҒЫ ХЫНЫС

Хачан-да саналар істері
Чазыңа хости инген.
Ыраххы арың, аппағас тістерін
Піске көзідіп, күлінген.

Хачан-да көк салғах тигір
Синнең пісти ле осхас полған,
Хыро чолының чібек хуры
Піске ле өңзеен осхас полған.

Хачан-да чирнің чалбаанда
Синнең пасхазын көрбеем,
Чүреемде хыныс чалбыраанда,
Харах час ачиин пілбеем.

Че иртіп парды айас күннерім,
Саналар істері чара парды.
Ыраххы арың хара тістерін,
Айға хычанып, ырчайтты...

Амды чуртас иңнілерін
Чыллар тулуңнары чапты,
Че ноға-да пўўн кинетін
Пастағы хыныс чўреем ачытты.

Андағ полар ни пу чирде,
Хыныс ла полза – ол чуртас.
Пастағы көөленіс одын
Киреенче кізі ундубас!

Ол тустаң нинче чыл иртті,
Че ол хынысты ундубаам.
Мині бе, сині бе – алай пісті
Хайран поэмох мин аяаам.

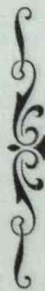
УЗУ, ООЛҒЫЧААМ

Узу, оолғычаам! Пик уйғунаң узу,
Чуртасча парар синің чолың узун...
Узу, оолғычаам! Чирнің үстүнде,
Хайда-да ырах чобағлығ чирде,
Пу хараада парча ханның харбас,
Пу хараада кем-де чирдең турбас...

Че син, оолғычаам, пик уйғунаң узу,
Чуртасча парар синің чолың узун...
Таңда чарых кўн тигірде ойнир,
Көгілбей тигірни алтыннаң сырлир,
Таңда кўлінерзің, кўнге өрініп,
Таңда хатхыарзың, ах киині тынып.

Че амды, оолғычаам, пик уйғунаң узу,
Чуртасча парар синің чолың узун...
Ол чолда көп нима сағаа урунар –
Өрініс, чобағ, сіліг сарыннар,
Пастағы хыныс, пастағы палаң,
Пастағы хыр сазың – ас парба алаң.

Узу аннаңар, оолғычаам, пик узу,
Чуртасча парар синің чолың узун...
Тадылығ уйғуда кўзічеен көптелдір,
Амохтаң чўрееңні чахсаа көөлендір.
О, палачаам! Син, чир-сууңча чөре,
Көп нима идерзің, сын часка көре!

ХЫСХЫ ИРТЕН

Хыролап парған кірбіктерін
Көөлче хысхы иртен асча,
Хойығ тубанның иңнілерін
Көртіктер үстүне ол часча.

Анаң көзенек өтіре,
Харча ығырас таа итпин,
Пахлапча тура істінзер,
Түстер читіре көзітпин.

Хайда-да інек мүүреені,
Хайда-да үрче бе адай?
Хысхы иртеннің көміскелері
Игір көрінчеткен ме ай?

Иди иртенні тыңназаң,
Амыр чүрекке кір тур.
Анаң күн алтын сазынаң
Чазының көксін сөргеп тур.

КҮСКҮ АРЫҒДА

Ығырап тур азаам алтында
Хуруп парған ағас холлары,
Сыңырап тур хулах чағында
Ірімчіктің ніске хыллары.

Оларны мин тыңнап, пастырчам,
Хайхас төріпчедір чүреemde,
Сыңырас ла анда алғышча,
Амыр-амыр күскү сөрөнде.

Күскү сөрөнде сарығ оттар...
Хыр пастығ апсактарға төйлер.
Ам үннері тунчатхан хустар –
Хойып чыылысхан тіріг өөрлер.

Сөөлінчелер арам пулуттар,
Чүсчелер, чайхап иңнілерін.
Күскү арыґдағы сым ағастар
Кеен чайхапча алтын көксілерін.

УУЧА ИМНЕГ ТУРАЗЫНДА

Азахтарын чадап көдіре,
Көөлче, харча ығырабин,
Имнег туразар имненерге
Ууча парча, маңзырабин.

Ууча ізік асты. Удур
Медсестра сыхча. Чоохтасча.
Кіріп парған пилі пүгір,
Ууча пічиин ағаа сунча.

Мынзы ағаа күлінче, анаң
Халат ағылча, идөк күлініп,
Пеер турғысча маймаан,
Андар кибиңеен салдырып.

– Ам чи хайдар, хызым?
– Мына палата, – пу хыс тіпче.
Имнернің өтіг-өтіг чызы
Уғаа пасхаңыл пілдірче.

Азахтарын чадап көдіріп,
Палатазар ууча кірче.
Ах төзекке одырып,
Чатчатханнарнаң изеннесче.

Иди пасталған ол кўн...
Пиктеп салған турачаа өкіс,
Хараалар ағаа пілдірче узун,
Көзенекте оттапча чылтыс.

Кічіг ибінде хончыхтар,
Пес одынып, хайын салча.
Чүреенен сыххан сағыстар
Суғлар ла чіли солбалча.

Сағыстар, сағыстар... Олар
Чүгүрчелер чыллар нандыра,
Інеен маанначаң холлар
Тоғыс чох чатча, тынана.

Маймах тағырачаң холлар
Пўўн чатчалар тикке, тоғыс чох,
Теер істечең салаалар
Тынанчалар пўўн ирік чох.

Чалғыс хынызын – ирічеен
Ол сағысха кирче кўн сай.
Өкіс хал парған чүреечен
Пасказына пир полбаан ол саңай.

Ханның чаада хал парған апсаа
Погдазынаң кірче түзіне,
Пірде истіледір табызы даа,
Сын турыза ирке сөзіне.

Төрібеен палалар алтабас
Имнег тураның иркінін,
Уучазын пархалар сағыбас,
Хадарып ээн пулуң ибі-чуртын.

Че килче аралы хончыхтар,
Туғаннары килчелер арам.
Андада харах час тамчыхтар
Суғландыр турадыр хараан.

Ирікпес чоохта чатча ипчілер –
Чоох-хабарлары саңай тоозылбас.
Ағырығ ууча көп ниме пілер,
Че оларның алнын-соон албас.

Ағырығ ууча ирте усхунча –
Уйғу-чадыны аның хысха.
Имнирін ол, тыстанып, сағыпча,
Паар-чүреен алдыртып сағысха.

Сағыстар, сағыстар... Олар
Чүгүрчелер чыллар өтіре.
Ниме оларны тохтадып полар,
Чүрек сағыссырасты ўбўре?

Узун чуртазын ол хатап-хатап
Көріп одырадыр, синеп полғанын,
Хайди ол чуртаан, сухсап-астап,
Ілезін пілбин, өкіс өскенін.

Колхозтар пўдіп пасталғаны
Аарынаң харахта турча,
Соох-ізігде мал хадарғаны
Пўўн азах-холын сысти тутча.

Чаа тузындағы хыра тоғыстар,
Чаачыларға тоннар тіккені,
Сарын-тахпахта көглескен хыстар –
Нимес пе чиит тузы ирткені?

Чииттең най ла ирте турғаны,
Сапхынаң тырбос-сызыроның үчүн,
Чайлағда інектер сағаны
Сағыста ноғадан хоостал тур пүўн?

Нөös піліп одыр іскер нанарын
Пу чағында аның паары-чүресе?
Алай күннің чирдең астығарын
Сизін тур ооп парған наах сүбүресе?

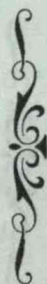
Чағын-ырахты сағыста тудып,
Ууча чатча имненчең турада.
Ах кигітіг имчілер, оң хайынып,
Аны имнеп турлар ол арада.

Че чоғыл ол им – сағыссыразын,
Пүўн чүреенің ачийн тохтатчаң,
Чалғыс-чалғызан чурттығ туразын,
Пала-парха табыснаң чылытчаң.

Чалғыс-чалғызан илеен чуртазы
Ам поэна най тың аястығ.
Аны пілінген айбын сағызы
Пүўн поэна най тың арыстығ.

Иртчелер күннер, харлар тооладып,
Чүресе сағыпча килер часхызын,
Хачан ағын хустар, хысхырызып,
Амырадар сағыстар ағынын.

Сағыстар, сағыстар... Олар
Чүгүрчелер чылар өтіре.
Ниме оларны тохдадып полар,
Чүрек сағыссырасты үбүре?

ИПЧІ КІЗІНІҢ СЫДЫ

Харах чазым хурубин чөрчем,
Омаң-ўнің ундубин чөрчем.
Пасхан ізің типсетпин чөрчем,
Чөрген чолың чідірбин чөрчем.

Паарсах холың холымда,
Татхын хузух торымы осхас.
Көөлбек ўнің позымда,
Чатхан ўні табызы осхас.

Чүрек-паарым чүрексін чөрчем.
Чоохтаан чооғың чайхатпин чөрчем.
Аарлығ омаң омаспин чөрчем,
Күлүк сөзің күлдіртпин чөрчем.

Чылығ холың иннімде,
Албыға чазыды ла осхас.
Ирке сөзің істімде,
Тадылығ чистек ле осхас.

АЛТЫН ТЕЕК

(чүреем-паарымнаң сыххан сагыстар)

О, ТОЛАДАЙ СУУМ

Мин кічігде, Ағбан суғның
азырығы полып, Киличек аалычах
хыринча Толадай суғ ахчаң. Амды
анда өзен не халды.

О, Толадай суум!
Синзер маңзырап чүгүрчем пүктерче –
Чітіг азахтың хызычах.
Аачам үрген тырбайах сүрместерче
Күннің сустары ахча урылчах.

О, Толадай суум!
Салғағың синің ойнап ахчадыр,
Тулғорычахтарны толғап,
Сөрөн күзіңні мағаа сыйлапчадыр,
Ағын ойында солбырап.

О, Толадай суум!
Амды хачанох ырах ырахтарда
Олған тузым хайылып халды.
Тадылығ тузымның көгілбей ойыннары
Чүреем кинетін сысти тутты.

О, Толадай суум!
Пазох хығырчалар чыстың пүктерім –
Че суулабинчазың син часхыда.
Харах частарға толча чүрегім –
Хайдазың син, Толадай, хайда?

ААЧАМНЫҢ ЫРЛАРЫ

Нимеденер ырлаазың мағаа, аачачаам,
Иргі маймаамны тағырапчатханда,
Туу тоңан көзенек хараачаа
Чылығ ибібіске хычанчатханда.

Нимеденер ырлаазың мағаа, кўлиичеem,
Көгенеemні намачылапчатханда,
Соох пораанның сайах чилічее
Кірлезібісті абылапчатханда.

Нимеденер ырлаазың мағаа, уучачаам,
Теер тонымны иштепчеткенде,
Хар-хуюнның тарынчах улаачаа
Сиденібісті көртіктепчеткенде.

Нимеденер ырлаазың мағаа, аачачаам,
Мин пір дее ундубаам сибер ўніңні,
Чыллар өтіре чўреem-паарычаам
Пір дее ундубаан сарналған сөзіңні.

Чирімнеңер ырлаазың мағаа, аачачаам,
Аачаң ырларын сиберлепчеткенде.
Амды сарыннарыңны мин сарнапчам,
Пос поэнаң көксимде төріпчеткенде.

Чирімнеңер ырлаазың мағаа, аачачаам,
Амды ол көглер сарналча көксимде.
Ам сарыннарыңны мин сарнапчам,
Амды ол көглер көглелче чонымда.

ХАКАСИЯМ МИНИҢ

Хакасиям минің! Аарлығ сөстерім,
Чүреемнең сығып, пўўн синзер сабылча.
Өң-пасха торғынаң тіккен киптерің
Тойларда чібек хурынаң мондылча.

Хайдағзың на син! Нымахтарың истіг –
Аллығ сағыстары чүреем алғытча.
Чатхан хоолап сыхса, алтон сўрместіг
Хыстың омазы пўўн хараамда турча.

Порчонаң хоостаан өңніг плат алтынаң
Абахай сырайың көрче, күлініп.
Хакасиям минің! Сіліг адыңнаң
Поғдархап, чир-суума чөрчем көөленіп.

Пурунғыдаң хағаннар пічіктері
Чонға тіріг мөне чуртас чахыпча.
Хакасиям минің! Аарлығ сөстерім,
Чүремнең сығып, сині пўўн саблапча.

ТӨРІТКЕН ЧИРІМНЕЦЕР

Ах теені пістің чонда
улуғ аарласта.

Ах пулут тигір хойнында,
Ах көбік салғах ойында,
Ах ой ат пүкте оттапча,
Постарғай пазох сарнапча
Төріткен чирімнеңер!

Ах тубан ирке иртенде,
Ах салым порчо көксінде,
Ах көбік айран сузылча,
Апталыстығ чатхан хорлапча
Төріткен чирімнеңер!

Ах тасхыл турча ырахта
Ах сағал чіли сағыста,
Ах порчо танға сабылча,
Ах сағыстығ чон сарнапча
Төріткен чирімнеңер!

Ах пічік төллер холында,
Ах таңнар хараа соолында,
Алтын суснаң кўн ойнапча,
Арғал чоным пазох ырлапча
Төріткен чирімнеңер!

ЧИРИМ-ЧИРИМ-ЧИРИМЕЙ

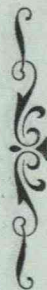
Хайдаг даа ырахта ползам,
Чиримей поэма истіг.
Хайдаг даа чонда ааллазам,
Чонымай поэма артых.
Чири́м-чири́м-чири́мей...

Сорайып турған тағларым
Поэма хақан даа сіліг.
Хоңырап аххан суғларым
Поэма хақан даа көөліг.
Чири́м-чири́м-чири́мей...

Төріткен ічемнің сүді
Хақан даа поэма тадылығ.
Өскірген пабамның тыны
Хақан даа поэма адалығ.
Чири́м-чири́м-чири́мей...

Халын тайғамның торымы
Хақан даа поэма чыстығ.
Халых чонымның сарыны
Хақан даа посха паарсастығ.
Чири́м-чири́м-чири́мей...

Хайдаг даа көглер тыңназам,
Чири́мни алтын салымның.
Хайдаг даа тілдең чоохтассам,
Чонымни күмүс морсымның.
Чири́м-чири́м-чири́мей!

АДАМ ЧИРІ АДАЧААМ

Аарлыг ічем абытхам пизігім
Абыдыл чөрзін сағыста.
Паарсах пабам пирген күлүгім
Пайым ла ползын чуртаста.
Адам чирі адачаам!

Көгліг өскен ах пайзаң ибімні
Күн сузы хурчазын ам даа.
Арға чоным алтаан иркінімні
Ай сузы хурчазын ам даа.
Адам чирі адачаам!

Хысхызын ағарып чатхан харлар
Хара чабалдаң арыгсын,
Часхызын пазох ойласхан суғлар
Көөлбек күзін мағаа пирзін.
Адам чирі адачаам!

Түбі чох Хан Тигірінің чылтызы
Түгенмес ползын тигірде.
Хара пастыг чонымның үлүзі
Хоорабас ползын пу чирде.
Адам чирі адачаам!

ХАКАС ЧИРІЧЕЕМ

Паарым хайылча тадылыг адыңа,
Таңнар ханаттыг төреен чирічеем.
Тасхылларыңны ирке абыда,
Түүр омалыг өөр сыхча күнічеем.

Сағызым апталча көгім тайғаңа,
Сөрөн хузухтыг төреен чирічеем.
Алтын пүрліг абахай хазыңа
Өкерсінче, морсынып, көксічеем.

Чүреем морсынча төріткен тіліңе,
Ағаа поғдархапчам сын поэчаам.
Обаада кирткен төлнің төліне
Чуртас тамырын халғыс, чоңычаам.

Сарыным төрітче илбек хынызым,
Іңе чүректіг төреен чирічеем.
Алтын чалыннаң пөзік чалбыразын
Пу сарынға салылған сөзічеем.

ХЫСХЫЛЫХ ХЫЗЫЛ ИИР

Хайдаг хайхастыг хызыл иир
Күн сустарында сусталыс тур.
Күн хучаанда ибiркi чир
Чалын-палыңнаң хоосталыс тур.

Күмүс салғастыг көлiчек
Күн сустарында чылтырап тур.
Сөрөн сабылған чилiчек
Чир үстүн ирке абыдып тур.

Көк тигiрде ах пулудах
Күн сустарында көбiктел тур.
Чалын-көбiгi хызылах,
Ойынында ол сиберiл тур.

Хайдаг хайхастыг хызыл иир –
Хысхылых хызыл иир сағыл тур.
Алтын сағынның илбек чир
Таңдади наа таңнар сағып тур.

ХЫЗЫЛ ИИРДЕ

Хызыл иирде узун чилніліг аттарын
Өөр пасхыры суғзар ағылар.
Чазыдаң ин килген аттар мойныларын
Ағын суғзар маңзыри тартар.

Солбыраан суғның көгілбей салғахтары
Ат таналарын сөрөн чайар.
Суғны сибер оортаң, сухсум часханнары
Ниик пазыснаң чарзартын сығар.

Өтіг чілбірепчеткен торғайахтарны
Пасхыр ат үр нимес тыңнаңар.
Ол, маастан арачыли хулунахтарны,
Хузуриинаң чалбах сабыңар.

Хызыл иир ояах көбіктіг пулуттарны
Чарым тигірге палыңнадар.
Ол хойығ-хойығ чыстығ пөзік оттарны
Сарысха сарыннаң сарнадар.

УЛУҒ ИЗІГДЕ

Улуғ изіге майыххан аттарым
Пүктер-чазылардаң суғзар маңзырир.
Ағын суғның көгілбей салғахтары
Ізіг таналарға сөрөн солбырир.

Көк тигірде күн палыңнир – өрт сазы.
Торғайах сарыны истілер өтіг.
Өөрі соонча суғ тартынар өөр пазы –
Ізіге салыххан узун чилніліг.

Иди хызыл иир палыңнир, усчадып,
Күнге хызарып, пулуттар чүзер.
Ағын салғах өтіре чарыпчадып,
Көгілбей тастар түбінең көрінер.

Сухсунын хандырып көк салғахтарға,
Сілігеннері ол тастарға пазар.
Күнзи көк отты тайнаан тумзухтарға
Хызыл иирнің сөрөн танычаа сабар.

САРЫҒ ПҮРЛІГ АҒАСТАР

Ағбах сарығ пүрліг ағастар
Алтын сайрамалығ* турчалар.
Амыр пойли ахча сағыстар,
Арығ суучах чіли ахчалар.

Көгемдік көбіктіг пулуттар
Көк тигірче ниик чүсчелер.
Көбіктелген пулут салғахтар
Кибірек сибер өөрлепчелер.

Сайбыр чорых таңның холында
Сыңырос пүрлер чайхалчалар.
Саңмал сарығ оттар хойнында
Сас чахайахтар чарыпчалар.

Ах көксіліг поғда хазыңнар
Ағылах кеен сыбырсчалар.
Амырсах торғайах сарыннар
Ам даа чирімні чазапчалар.

Ағбах сарығ пүрліг ағастар
Алтын сайрамалығ турчалар.
Апталыстығ күскү чазыттар,
Азылып, чүреем хайхатчалар.

*Алтын сайрамалығ – золотые россыпи.

ААТ ХУСТАР

Таң атханда, көк тигір-чайаанда
Ирепчи ааттар учухханнар.
Чылыг чирзер көстелген чолларда
Ачыныстыг хысхырысханнар.

Көк тигірзер кўстіг ханаттары
Ирепчилерни өөр көдірген.
Чирниң хойнында хонған хоныхтары
Ханаттыгларны өріндірген.

Че кинетін мылтых тазылааны
Чир-чайаанны чара тартхан.
Тимір ухха чүгі чачырааны –
Хустарның пірси аңдарылған.

Аңчы чабысхан мылтыгын тыыда,
Алчаазына сыдаспин, арда.
Ачыг чайылған өкіс хустың сыыды:
– Хайдазың син, хынғаным, хайда?!

Хара сугны хастадым, хастадым,
Хада хонғаным таппадым, таппадым!
Харах чазым хан полды, хан полды,
Халых пу чонға таразын, таразын!

Пирік суғны ибірдім, ибірдім,
Пірге чуртааным тапшадым, тапшадым!
Пурным суу пус полды, пус полды,
Пүкүл пу чонға таразын, таразын!

Тигір паарынзар өөрлеп-өөрлеп,
Өкіс чалғызан на ол учуххан.
Сыдасчаа чох чобаана орлап-орлап,
Хада хонғанын ол анда таппаан.

Андада хайран хус, тас полып,
Чир көксіне сайылып түскен!
Көпті көрген хузух, аны көріп,
Тайғаа толдыра ығырап өстеен.

АТПАҢАР ХУСТАРНЫ

Атпаңар чирім чазаан хустарны,
Атпаңар хустарны пір дее.
Чалахай оларның сарыннары
Истіл турзыннар тигірде.

Көстебеңер хара мылтыхтарны,
Амыр көллерде аат чуртазын.
Атпаңар ах мойнылығ хастарны,
Амыр суғларда олар чүс чөрзін.

Тыңнаңар күскүде турналарны,
Анымчох ыс турып оларға.
Олар, тобырып хысхы харларны,
Часхыны ағылар чонға.

Олар, чаза тудып ханаттарны,
Ағылар часхы суулазын.
Атпаңар чирім чазаан хустарны –
Адам чирінің тынызын.

АЛЫПТАР

Аал пазындағы күргенде
Ойнаан чалаас азах алыптар.
Ізіг харбаста, күүлеенче,
Урунысхан ағас чыдалар.
Пүөр хузури – халсарыг
Чайылған азах алтында,
Ыырчы пигнің иб-саарын
Хыйыстырғабыс учуғыста.

Аал пазындағы күргенде
Піс ойнаабыс, айдас күлүктер.
Ырах истіліп, күзүрееннер
Ағастаң киртілген тиріглер.
Чаа пөріктің чилнілерім
Хайыныста аар-пеер учуххан,
Майыххан холлар-иңнілерім
Тадылыг сыстаа ундулған.

Аал пазындағы күргенде
Піс ойнаабыс, кічіг матырлар.
Че хазыр тустың хуюн-чиллері
Пісті апарыбысхан ырахсар.
Амыр күргеннің көк чазы
Сообыста тасталып көгерген,
Тимір хустың күстіг ханаттары
Хай чирлерзер пісті читірген.

Күн кірген тигір идееңде,
Тас городтың сыртын часхарған.
Таң атхан іскеркі чирлерде,
Алтынзарых чирде атхан.
Алнымда чайылған холларым
Чүрек-азахтарыма тыс пирбеен,
Аймах тоғыс пілген холларым
Изен-миндезін кем-де ле пілбеен.

Че хақан паарымның ізиине
Хазалған аар күннер-тістер,
Хақан, чабалға сыдабинаң,
Чара чачырааннар амыр сөстер,
Нимее чарабаан харах частарны
Өтіг сағыста маңзыри чысхам –
Чалаас азахтыг айдас алыптарны
Мин полызыға хығырғам.

Чуртас пазындағы сөрөңде
Хазыр чааласханнар матырлар.
Ізіг харбаста, күүлеенче,
Урунысхан чітіг чыдалар.
Пүүр хузурии – халсарыг
Чайылған азах алтында,
Чабалға турысхан ах сағыс –
Аарлыг Чиніс алған анда!

Аал пазындағы күргенде,
Көрдек, ойнапча кічіг алыптар.
Ағастан киртілген тиріглері
Төрітче ибіре сууластар.
Оларның туртухпас чүрек одын
Чиңістің тадии амох ізітче.
Мин күлінчем, хыр састың позым,
Таңдағы Чиңіс амды төріпче!

САБДАР ХУЛУНАҒЫМ

Амырапча көөлче чүреem сыстааны –
Амзаам ачығ күннернің олаңай суун.
Сабдар хулунағымның күс сынааны
Чонға истіліп одырадыр пұўн.

Ол кичее чүгүрген, өрініп оттарға,
Час азахтарынаң тебініп, ойнаан.
Ол андада ам даа харах частарға,
Хара күннерге пір дее урунмаан.

Сас поэцаанан оттап чөрген теедег,
Күннің чалахай сустарына ізенген.
Арғамчы сыңыраанын пілбеедег,
Прай чүреенең чахсаа киртінген.

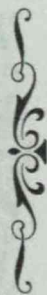
Че полар ол күн – кічіг хулунағым,
Сабдар ат пол парып, өөр учуғар.
Ол андада чазының хыйғылаанын
Прай поэна сиргек алынар.

Аның андада күстіг кістеені,
Ибіркее чайылып, ырах ызылар.
Аның чүреенде хыныс төреенін
Абахай пии, піліп, ағаа нандырар.

Оларның андада прай чўрек-паары
Улуғ хынысха өрінер, хайылып.
Танда урунар чуртас чобағларын
Олар удурлирлар хада, ўлезіп.

Амырапча көөлче чўреем сыстааны –
Амзаам ачығ күннернің олаңай суун.
Сабдар хулунағымның күс сынааны
Чонға истіліп одырадыр пўўн.

АПАРЧА УРОКТЫ ПОЗЫ ЧУРТАС

Совет үлгүзі тузында Ағбандағы
хакас школазы чуртасха көп паланы
тимнеен. Олар школа соонаң,
тиксі Союзча тарап, аймах-пасха
тоғыста поэтик пілістерін көзіткеннер.
Автор пу кибелісті 1969 чылда
тоосханнарға 20 чыл пазынаң чарытхан.

Хайдаг чирлерде, хайдаг городтарда
Пүүн сірернің чуртазыңар парча?
Черчик, Ташкент, Хызылчар оттары
Чылыг кўлініснең мағаа сағылча.

Ибірге тиксі Союзты чўреемнен,
Харлыг Норильск чўреем хазатча.
Анда пістің кўлімзірөс Дима,
Лётчик полыш, көк тигірче учухча.

Ідөк иртен сай, сала маңзыри,
Ткацкай станок кистіне Лариса турча.
Ізіг Ташкентсер пу аның пічии
Фрукталар чирге пісті хығырча.

Хайдаг чертёжтар, аарлыг Надежда,
Синің карандаш алтынаң төріпче?
Черчик инженернің чылыг сөстері
Піске улуғ чолабитнең читче.

Хаалапча Вагонмаштаң пик пүдістіг Вася –
Аны завод-гигант пүкүлөө тартыпча.
Людмила көп чыл, пос узун көдіріп,
Сіліг трикотажты чонға сыйлапча.

Маргарита – лесник. Өскірче арығларны,
Чир-суумның ис-пайын, сілиин хайралла.
Хоосчы Антон хоостапча пос чирін,
Чир-чайаанын сын хоосха сала.

Чарых классар кіріп, пістің Полина
Хара харахтығ палаларға чылығ күлінче.
Пістің орнына килген төллерге
Прай чүреен-пілізін айабин ол пирче.

Витя турча закон хадағда,
Хайраллап чуртастың амыр тынын.
Нымырт харахтығ пістің Валюша
Асбестті чуупча – Тыва алтынын.

Лёва – шофер, Глафира – конструктор...
Прай ла чирде сірернің адыңар!
Малчы, тоғысчы, үгретчі, чабан –
Пүүн чүрееме толча табызыңар!

Пазох чыллар өтіре саңылапча сан!
Иң улуғ үгретчі – сиргек Пілісчі,
Апарча урокты позы Чуртас!
Пістің нандырийбысты паалапча ол:
Кемге Киртініс, кемге Уйадыс,
Кемге турғысча улуғ Алғыстас!

КҮСКҮ ЧИЛЛЕР

Күскү чиллер – тузах чох аттар
Көк чазыларча оттап чөрчелер,
Чир пасхлабаан ниигес туйгахтар
Халсарыг пазын тибіретчелер.

Харахха көрінмес постаң сас аттар
Ээліг күргенни ибір чөрчелер,
Арғамчы хачан даа пілбеен сыртылар
Өөрге сас ойында пірікчелер.

Пилінде артынчах пілбеен асхырлар
Пос хынғанни хараа кістесчелер,
Кізілер тутпаан алтын позалар
От аралы ла сөөртелісчелер.

Чечпеге палғабаан күмүс чүгеннер
Кииде чуға сыңырап халчалар,
Ибіре чайылчах узун чилнілер
Пос ондайли постаң учухчалар.

Тузах чох аттар, хайраллап чирімні,
Көк чазыларча постаң оттапчалар –
Тузах чох аттар тузахтыг позымны
Пос ондайлыг чуртасха аптапчалар.

ПАЗОХ КИЛДІЛЕР АХ ХАРЛАР

Пазох килділер ах харлар –
Ах сағаллығ аалчылар.
Учух килділер хуюннар –
Ах ханаттығ хусхуннар.

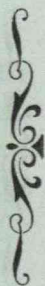
Турчалар пазох ағастар –
Кесен чазанған чазыттар.
Чалбах иңніліг сыбылар –
Ах хуйахтығ чаачылар.

Пазох ах харлар-күмүстер
Мағаа сыйлапча ах тўстер.
Чуға сыңырос сарыннар
Пазох сарнапча ах саңнар.

Пазох чаттылар көртіктер –
Ах албыға пөріктер.
Орай чарыл турған таңнар –
Ойах апшағас таналар.

Пазох килділер ах харлар –
Ах сағаллығ аалчылар.
Ах сағаллары – хысхы чиллер
Сибірілчелер чирзер.

Пазох ах пораан сайахтар
Ойнапчалар хысхы ойыннар.
Пазох тигірдең чылтыстар
Тоолатчалар күмүс сағыннар.

НАА ЧЫЛ ЧАҒДАПЧА

(Пүүнгі күннің алғастары)

Наа чыл – Наа чыл чағдапча,
Ұлчей-талаан сыйлапча.
Алтын столға одырааңар,
Аймах чиистер турғызааңар!

Наа чыл – Наа чыл чағдапча,
Көөлбек сарын сыйлапча.
Аалчы полып, ааллазааңар,
Алғыс сөсең алызааңар!

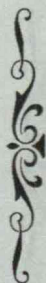
Наа чыл – Наа чыл чағдапча,
Күұлбек саңнар чайылча.
Алғым сағыстың полааңар,
Наа үлүсті удурлааңар!

Наа чыл – Наа чыл чағдапча,
Арың таннар чарыпча.
Наа харларға өрінеңер,
Ачых-чарых күлінеңер!

Наа чыл – Наа чыл чагдапча,
Наа тустарны ағылча.
Ай сузынаң хурчанаанар,
Күн сузынаң сарынаанар!

Наа чыл – Наа чыл чагдапча,
Айның түүрі сусталча.
Сарын Чечпені систеенер,
Ўлүкүнге өрінесер!

ХЫСХЫ ХАРАА

Чайхабин Ах Тустың ағынын,
Пазох Хысхы Күн тасхылларзар тўсче.
Анда хысхы чазының ах чирчезін
Холға алып, ол иирдегі чейін ісче.

Чылтырада пулут кўмўзін,
Ол моркабын өөр көдірче.
Хызыл чей-чуртастың сын кўзін,
Маңзырабин, Хысхы Күн ічіпче.

Килче аныңзар, пу туста маңзыри,
Апсах харындазы Хысхы Хараа.
Аның чооғындағы чуртас хабары
Нимес пе уғаа хынығ пуларға.

Аалчы моркабының алтын чылтызын,
Пызыңнада, тигірзер көдірче.
Хара чей-чуртастың сын кўзін
Пораан сағаллығ апсах ічіпче.

Анаң, чазыбызып узун сағалын,
Таң атханча, чорыхха ол сыхча.
Илбек Чир ўстўнің тымых амырын
Хысхы Хараа ізестіг хадарча.

Пу чорыхха ол Алтын Теек* тайағын
Көп чылтыстыҥ холына алча,
Астыхчатханнарға чоһның ортазын,
Хынысчатханнарға хоных салча.

Ол, таң атса, Ах Тустың ағынын
Пір дее чайхабин, тасхылзар түсче.
Ол Хысхы Күннең хада, маңзырабин,
Иртенгі чейін чоох-чаахнаң ісче.

* Алтын Теек – Золотой Посох (хакаское название Полярной Звезды).

ЧИТИГЕН

Читі чылтызынаң пызыңнада,
Улам на өкер чарыпча Читіген.
Кем не, күмүс чіпнең чылтырада,
Тигірниң Чібек Хурын өтірген?

Кем не чазыт сибер хольнаң
Тамысхан көк тигірде чылтыстар?
Хығырчалар мині өөрлеен ырахтан
Чир үстүнде төрібеен сағыстар.

Күүлбек хараада олар төріпче,
Күүлбек тустарның чөрізінде.
Че ноо хубулыс пазох тірілче
Пөзіктегі тигірниң түбінде?

Хайдаг хабыста уулапча чиллер,
Хызыл хуянда тобырах толғап?
Пазох ла көрчем – хызыл іңелер
Тағлар кистінзер пу түсче, тоолап.

Алай ус парды хайда-да чылтыс,
Ядернай чалынға пүүн чарылып?
Чүрееме соох – андағох сағылыс
Нөös Чирімні чох идер, өдіріп?

Нөös, чылтыстарынаң пызыңназа,
Піске Читіген паза чарыбас?
Нөös, күмүс чіптерінең чылтыраза,
Иртен Чібек Хур ирке хайылбас?

Алай тигірде чазыттыг холнаң
Тамылбас піске алтын чылтыстар?
О, Чирім-кінім! Чүреем-паарымнан
Пүүн төріпче хомзыныс сағыстар.

Күүлбек хараада олар төріпче,
Күүлбек тустарның чөрізінде –
О, ядернай чалын хости тимнелче,
Ибім-Чирімнің тіріг көксінде!

АЛТЫН ТЕЕК

Хан Тигірнің Алтын Тайағы – Алтын Теек
тіп адалча (орыстап “Полярная Звезда”).
Пу чылтыс хынысчатханнарға чарых
пирче, астыхчатханнарға чол көзітче.

Пазох чўреемде синің чарых омаң.
Хараазы ирт парды. Атчадыр таң.
Көгілбей тигірде чалғыс тегілек
Чарыпча, сағылып, чылтыс Алтын Теек.

Ол, минөк чіли, чалғызан-чалғызан,
Ол, минөк чіли, пўўн хараа узубаан.
Ноға сині, өкерсініп, хығырча чўрек,
Иң не сіліг чылтызым Алтын Теек?

Ас пирим ме сағаа хыныс-чазыдым
Паза кем сайбады уйғу-чадыным?
Истерзің ме минің чобаамны сиргек,
Кўмўс харахтығ чылтызым Алтын Теек?

Чоохтап пирим ме сағаа, чылтызым,
Ниме аптапча минің чиит сағызым?
Синің пөзік ўлгўң хыри чох илбек,
Алтын харахтығ чылтызым Алтын Теек!

Алай син пір дее хайбассың минзер,
Майыхпин учуғып чидер чиріңзер?
Алай мині испессің, алтын чылтыс,
Пасхаларына читіріп сағылыс?

Че мағаа нандырған тигірдең чылтыс:
– Мин пілчем, кем пирбинче сағаа ай-тыс!
Амды мин сағаа хақан даа улызам,
Амды синің Алтын Тайағың полам!

Амды син полбассың чалғыс-чалғызан,
Мин сағаа ыс турам ұлчей – ах талаан!
Амды тыыт пирем салыххан ханадың,
Хақанға даа полам Алтын Тайағың!

Алның мин ас пирем сидік чолларға,
Сығарға улызам мин пөзік тағларға.
Мин сағаа, хақан даа улызып, сусталам,
Мин сағаа хақан даа Алтын Теек адалам!

Пазох пу хараа сусталча тегілек,
Алтын сағынның чылтызым Алтын Теек!
Пазох ла синзер айланча пүүн чүрек,
Тіріг тамырлыг чылтызым Алтын Теек!

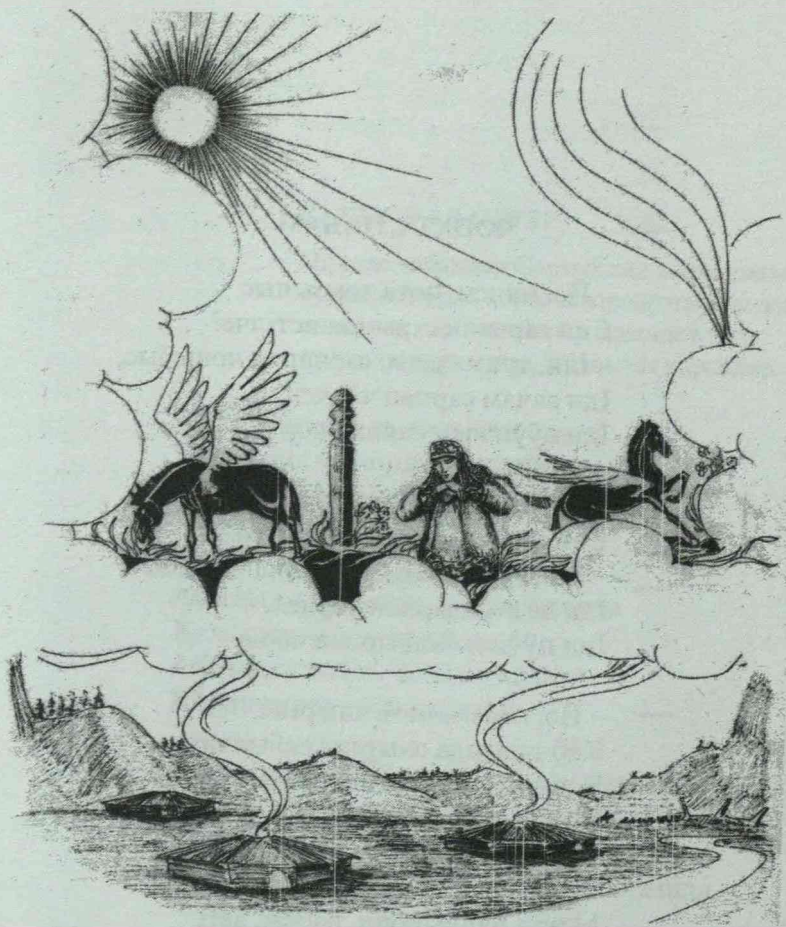
Син сөзімні минің тыңнап пир сиргек,
Ізем харахтыг чылтызым Алтын Теек!
Синің пөзік үлгүң түгенмес – илбек,
Адам харахтыг чылтызым Алтын Теек!

Салыххан ханадым магаа тыгт пирдек,
Сынап салыхпас чылтызым Алтын Теек!
Астыххан чолымны орталат пирдек,
Сынап астыхпас чылтызым Алтын Теек!

Төріткен чиріме артых үлүс пирдек,
Успас-успаңаң чылтызым Алтын Теек!
Төріткен чоңыма артых чуртас пирдек,
Өлбес-өлбечең чылтызым Алтын Теек!

Че мин, чахайах полып, турзам өкерек,
Магаа чарып тур, чылтызым Алтын Теек.
Че мин, сууцах пол парып, ахсам сибірек,
Магаа сағыл тур, чылтызым Алтын Теек!

ЧЫЛЛАР-ЧЫЛЛАР...

ЧООХТА, ПАБАМ

– Йо, пичем, ноға хомзыныс
Син сарнаан сарында истілче?
– Иди, туңмачаам, сарнапча чоныбыс,
Иди аачам сарнап чөрчең,
Иди пүүн ічем сарнап чөрче.

– Йо, харындас, ноға өзеліс
Син ырлаан ырында истілче?
– Иди, туңмачаам, ырлапча чоныбыс,
Иди ле ағаң ырлап чөрчең,
Иди пүүн пабаң ырлап чөрче.

– Йо, пабам, ноға ачырғас,
Көө-ырында ачырғас сабылча?
Чоохтап пир, ноға сыыт ла осхас,
Пу сарынны тооссаң, синің хараан
Аның ачиина суғлан на парча?

Мағаа нандырбин, пабам, аар,
Аар ла тын салып, хараан чазырча.
Чазыт сөске суғланча харахтар –
Чирім чатча, чіндіріп, тузахтығ,
Чоным хулда, чіндіріп, ылғапча.

Мағаа нандырбин, пабам, аар,
Аар ла тын салып, ыр-көг пастапча.
Ол сарында изелбес тасхыллар,
Ол сарында сайалбас чазылар,
Чоным ла кўн соолазынзар парча...

ЧАЗЫТТЫҒ ЧАЛАҢНАР

Пірееде чабаннар Сартых аал хырындағы
Ызых тағларда көрче одырлар чапсыстыґ
ниме – ах харлыґ төңнер идеенде аттар
туйґахтарның істері, үзіліп, чіт парчалар.

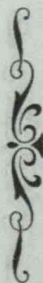
Алай пу хараада соох чазыларча
Чазыттыґ чалаңнар ингеннер.
Устыґ пөріктер кискен чаачылар ба –
Ах аттарға олар мўнгеннер.

Абыдыл турғаннар чайхаңнаанча
Халсарыґ осхас чаламалар.
Айның сузында чылтыңнаанча
Көрінгеннер узун чыдалар.

Чаачыларның хыролап парған иңнілері
Ағарып ирткеннер айның сузында,
Харға пусталған аттар чилнілері
Хайылбин турғаннар оларның хойнында.

Хысхы чиллер көбіктеен көртіктерге
Паспин парғаннар чітіґ туйґахтар,
Азах алтында ымахталған түлгүлерге
Төйй полғаннар пораан сайахтар.

Іди ингеннер олар чазыларча –
Ағарчатхан чол чатхан алнында.
Хыро чолынаң ысталып хараазын,
Ах пайзаң иб сағып турған ырахта.

Хығырған оларны Ах пайзаң иблери –
Тустарның Алтын Чечпези анда.
Апарған андар чобағлығ чоллары –
Паза пу чирге айланмас чорыхта.

Истилген піреде чүген сығдырааны –
Чалаңнар пір дее тапсаспин парғаннар.
Истилген піреде харның ығырааны –
Алыптар пір дее үндеспин турғаннар.

Иди ингеннер олар чазыларча –
Ах аттарға мўнген чазыт кизилер.
Чир-суубыс ўчўн кўрескен чаачылар ба –
Ўбекелериби́с и́скер кўскеннер.

Че хақан таң атып килгенде,
Ах пайзаң тўнни́ң тигейи́ су́сталған.
Ағарып турған тўнни́ң идеенде
Чазыттығ и́стер, ўзи́лп, чи́т парған.

ЧААЧЫНЫҢ СЫЫДЫ

Хачан-да чаачы, ханның чаада
палығлатхан адын айап,
ачырғанып, чүрее-паарынан
мындағ сыыт салған.

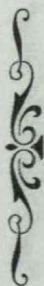
Хулунахтаң өскіргем, өскіргем,
Ирке поэцны пілгем, мин пілгем,
Синің соонча чүгүргем, чүгүргем,
Час пүкте ізің тілеем, мин тілеем.

Чилнічеєңні мин тараам, мин тараам,
Ағын суғда мин чуғам, мин чуғам,
Көк оттарда отхарғам, отхарғам,
Синнең хада таң атхам, тан атхам.

Хулунахтаң өскіргем, өскіргем,
Хоос изерні мин тіккем, мин тіккем,
Чалбах пиліңе салғам, мин салғам,
Күстіг поэца алтаам, мин алтаам.

Хара туйғах чир сапхан, чир сапхан,
Чил хулаамда сыңыраан, сыңыраан,
Чазы, соолап, тігіреен, тігіреен,
Алып адым ол төреен, ол төреен.

Алып адымны мўнгем, мин мўнгем,
Чаа чолларын көп көргем, көп көргем,
Көк чазыча мин чортхам, мин чортхам,
Ах суғларны тобырғам, тобырғам.

Тасхылларны ибiргем, ибiргем,
Чыс тайғаны ўт чөргем, ўт чөргем,
Хорымнарға тайанғам, тайанғам,
Чирiм кўзiн алынғам, алынғам.

Чирiм ўчўн турысхам, турысхам,
Чоным ўчўн чааласхам, чааласхам,
Ыырчылардаң ос алғам, ос алғам,
Айдас чаақы адалғам, адалғам.

Ноға амды син чаттың, син чаттың,
Хоос харағың ноо чаптың, ноо чаптың,
Чабал өлiм ноо таптың, ноо таптың,
Хызыл ханға пурлухтың, пурлухтың?

Хайди полып, майыхтың, майыхтың,
Ханадыңнаң салыхтың, салыхтың,
Туйғағыңнаң сўрнўктiң, сўрнўктiң,
Хызыл хумда тайлыхтың, тайлыхтың?

Пiр полғабыс пiс синнең, пiс синнең
Алып позың көксiңнең, көксiңнең,
Чўрек-паарлығ позыңнаң, позыңнаң,
Сөске турған позаңнаң, позаңнаң.

Пір полғабыс хақан даа, хақан даа,
Чазы-тағда, суғда даа, суғда даа,
Чарых кўннің алтында, алтында,
Арығ айның сузында, сузында!

Чазынмаабыс уйада, уйада,
Чабал өлім хуянда, хуянда.
Ханның чааға чорыхта, чорыхта
Пір полғабыс хуцахта, хуцахта!

Хайди полып, майыхтың, майыхтың,
Ханадыңнан салыхтың, салыхтың,
Туйғағыңнаң сўрнүктің, сўрнүктің,
Хызыл хумда тайлыхтың, тайлыхтың?

ПАСХАЧЫЛ ТҮСТЕР

Өбекелерібіснең полған ниме
пістің ханыбыснаң піске пирилче.
Миизібісте пиктеліп, чүрек-
паарыбысты түстерібісте бзелдірче.

Хайдаг түстер түзепчем пазох –
Хайдаң килгеннер олар минзертін?
Худайға пазырчам. Чүреemde соох.
Хара хуюннар килгеннер іскертін.

Йо, худай Ымайым!
Палама тын пирген худайаам,
Хадағда син турчазың төрде.
Кінім-паарым, ирке палачаам,
Чоғыл ээн хал парған ибімде.

Йо, худай Ымайым!
Аның чолын мин поэым алғаам,
Көксінде хуях поэым часхам.
Адына изер поэым тастаам,
Хынына хылыс поэым сухам.

Йо, худай Ымайым!
Учухпинаң, соған тумзухтар
Паламнаң на хыйа тоолазын!
Хағыспинаң, чітіг хылыстар
Тизілбес хуяхха урунзын!

Йо, хуҗай Ымайым!
Айдас чаачы – сиргек оолғымны
Син кўмўс изердең тўзирбе!
Сынның алып өскен паламны
Син ачын Хара Моосха пирбе!

Йо, хуҗай Ымайым!
Алғызың хараа тооза сурчам,
Алғап сині, сағаа пазырып!
Алныңда, таң атханча, турчам,
Хайран позым турчам, алданып!

Че хуҗай Ымайның харахтары
Чуға тўзімде хайылған.
Кибіс ибімнің ээн пулуңнары
Очах одына хызарған.

Усхун парып, чатчам. Изі чох.
Таң атханча, чатчам. Уйғу чох.
Кем төрйткен пасхачыл тўсті –
Чўреем сыстатхан өзелісті?

Че иртчелер кўннер маңзытта –
Минің чўреем пазох сыстаста.
Хатабох килділер пу тўстер –
Өбекем ханымдағы істер.

Пазох түзепчем. Пасхаңыл түзімде
Халсарығлығ чазы чалбаанаң чатча.
Мин чаачы амды. Хуйахтығ көксiмде
Чир-суумның үчүн сүрделіс хайнапча.

Мин көрчем ибіре. Айдас алыптар
Чир-суум илеткен ыырчынаң чааласча.
Урунып-хағызып, хайынған хылыстар
Күннің сузында палыңнап ла халча.

Илбек тигірінің көгілбей ханады
Түдүн-чалында илбеңнеп ле халча.
Мағаа азылча пу түстің чазыды –
Сайах хара сыытнаң мағаа азылча!

Пу сыыт истілче пасхаңыл түзімде –
Үннер бе, сөстер бе алай табыстар?
Алай өбекемнің чүрек-миизінде
Хақан-да төреен чобағлығ сағыстар?

Йо, Хан Тигірі!
Ноға чирім-суумның көк оды пазох
Чайа төгіл турған ханға хызарча?
Ноға чүгүрік ах ой адым пазох
Ачын тумзухтығ соғанға урунча?

Йо, Хан Тигірі!
Ах көк тасхылларның илбек күзіңні
Пир тур чаачыларына чаа хойнында!
Ап-арығ суғларның сибер күзіңні
Пир тур алыптарына чаа чолында!

Йо, Хан Тигір!

Пикте тынымны – іңемнің сыйығын,
Мағаа ол хысха поларға салылбаан!
Пикте худымны – адамның хыйғазын,
Ол чаа чолынаң пірсінде айланмаан!

Йо, Хан Тигір!

Илбек ұлгүліг кўзіңні пир піске
Пу чеектернің чолын ўзе сабарға!
Чабал хычанған пістің чирібіске
Кўстерні син полыс піске азарға!

Че ноға кинетін кўннің сустары
Хараам узында палыңни ла тўсті?
Устығ тимірнің чітіг айғахтары
Хуйахтығ көксіме ноға хазалды?

Пўлес харасхаа пастыртча ах чарых –
Чітіг айғахтар көксімде хазалча!
Хара пулутха тартылча алтынзарых –
Ол ыырчының саны іди хойыпча!

Йо, Хан Тигір!
Ноға оң киректе піске полыспаазың,
Ол хара пулут чолын туюхтада?
Ноға илбек холыңнаң чалын ыспаазың,
Илбек сағыннаң ыырқыны ухтада?

Йо, Хан Тигір!
Амды арығ суғларым суулап ахчалар,
Хан улып ахчалар өскен чирімде!
Ам чалбах чазыларым ээн харалчалар,
Өртке харалчалар төреен чирімде!

Усхун парып, чатчам. Изі чох.
Таң атханча, чатчам. Уйғу чох.
Кем төриткен пасхаңыл түсті –
Чүреем сыстатхан өзелісті?

КҮМҮС ЧЕЧПЕ

(Хыстың чазыт сағыстары)

Пай хысты аларда, ир-чахсызы аттарын
күмүс чечпеге палғачаң. Арға-мөрийде
алай айтыста утханы той салчаң.

(Кибір)

Хыс чүрөөсөе түклепче,
Күмүс чечпеге көрче:
Кем палғир ни алып адын,
Кем адир ни хыстың адын?

Күмүс чечпе-чечпечек,
Хайда, чоохта, чилічек,
Узун чилніліг ой ат,
Ирім полчаң хоос харах?

Күн тасхылға өөр сыхча,
Улуғ мөрий пасталча:
Кем алар ни чарыс одын,
Кем алар ни хыстың позын?

Күмүс чечпе-чечпечек,
Хайда, чоохта, чилічек,
Узун чилніліг ой ат,
Ирім полчаң хоос харах?

Алтын пулуң иб турча,
Күмүс чечпе сағылча:
Кем алар ни хыс чүреен,
Кем чазир хыстың күннерін?

Күмүс чечпе-чечпечек,
Хайда, чоохта, чилічек,
Узун чилніліг ой ат,
Ірім полчаң хоос харах?

ӨӨРКІДЕ УЧУХЧАЛАР ТУСТАР

Өөркіде учухчалар тустар –
Өлім пілбечең ағын хустар.
Ыралып тымылчатхан үннер –
Ырахта хайылчатхан күннер.

Сабылчалар чазыт ханаттар –
Харахха көрінмес пағаттар.*
Өөрлепчелер синниг сағаттар** –
Хулахха истілбес табыстар.

Өөрге чыылған ах мөңе хуулар –
Инисчеткен кидер хысхылар.
Тигірде чайылған хыйғылар –
Яңылаан көгілбей чайғылар.

Ах пулут көбіктіг махалар –
Өөрлепчелер күмүс часхылар.
Сағылчатхан сарығ көксілер –
Учухчалар алтын күскүлер.

Чол тутчалар олар күн-айзар –
Оларны төріткен талайзар.
Чол тутчалар чуртас чарынзар –
Түгенмес тигірниң паарынзар.

* пағаттар – минуты

**сағаттар – часы

Учухчалар тохтаг чох чыллар –
Сӧӧлӧнчек мойнылыг турналар.
Учухчалар мунарлап таңнар –
Ӱзилбес тамырлыг сын тамнар*.

Ӧӧркіде учухчалар тустар –
Ӧлім пілбечең хустар.
Сабылчалар чазыт ханаттар –
Тіріг мӧңе** илбек пағаттар.

*тамнар – века

**тіріг мӧңе – вечные, бессмертные (фольклорное)

ЧЫЛЛАР-ЧЫЛЛАР

Чыллар-чыллар, чүгүрік аттар,
Хайдар чүгүріп парирзар, хайдар?
Айландыр пирінер хайран ічемні,
Ізестіг холлыг чалахай пабамны.

Ноға сірерні пір дее тут полбас,
Ноға чилнілерің пір дее айланмас?
Айландыр пиріңнер олған тузумны,
Хара кўннерні пілбеен позымны.

Чыллар-чыллар, ниигезек туйҕахтар,
Хайдар чүгүріп парирзар, хайдар?
Ноға инчезер сөрөн өзензер,
Чүрек чылытпас тигір төзінзер?

Анда хайынчалар чеек хуюннар,
Анда чарыбинча иртенгі таңнар!
Анда харалча табызы чох кўрген,
Анда кізілер чох чазыда ээн.

Анда астыхчалар хара чиллер,
Анда хайынчалар ээліг чирлер.
Анда чылытпинча кўннің сузы,
Анда пўлес харахтыг ай сузы.

Чыллар-чыллар, изер чох аттар,
Хайдар чүгүріп парирзар, хайдар?
Анда хызыл кўннің ме кірізі,
Пу кізінің халғанчы ўлүзі?

Чыллар-чыллар, чүгүрік аттар,
Хайдар чүгүріп парирзар, хайдар?
Нога ни сірерге алтан полбас,
Суғлух тартып, нандыра тарт полбас?

Андагда магаа, узун чилнілер,
Чуртастың тадиин ас пиріңер!
Чуртастың тадии – төреен төлімде,
Чуртастың тадии – чайаан сөзімде!

Чуртастың тадии – чүреем-паарымда,
Чуртастың тадии – сарнаан ырымда.
Ол – сіліг чоңыма поғдархазы,
Ол – тіріг сағыстың сабылызы!

Чыллар-чыллар, чүгүрік аттар,
Хайдар чүгүріп парирзар, хайдар?
Сурынчам сірерні, сүрнүк парбаңар,
Тузым ла читсе, тузахталыңар!

Чыллар-чыллар, сибер чалаңнар,
Чуртас чолымча айдас парыңар!
Апарыңар ниик мўнген позымны,
Тыт пиріңер айытхан сөзімні.

МАҢЗЫРАБА, ЧУРТАС

Маңзыраба, чуртас! Хонган күніңні
Айран на чіли ісчем, суксап.
Аймах ла пасха сыңыраан үніңні
Чүрек-паарыма алчам, сынап.

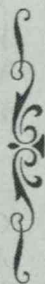
Маңзыраба, чуртас! Хызыл ханыма –
Ічемнің сыйиина – чөрчем ізеніп.
Сын мағаа пирілген хуйах-тыныма –
Пабамның сыйиина – чөрчем өрініп.

Маңзыраба, чуртас! Хынза, пу чирде,
Аарлыг аалчы чіли, мин чөрбим.
Тойда ідіс-хамысты даа чууп пірде,
Мин пірде төрде дее одырим.

Маңзыраба, чуртас! Чүреем сарыны
Сарналзын төріткен тілімде.
Хасха сөөгімнің үзілбеен тамыры
Сабылзын төріткен төлімде.

Маңзыраба, чуртас! Ам даа сағызым
Пай күзіңні хоос сілиинең ассын.
Ам даа көгळेң көөлбек көөліг узым
Чоныма сарыннар төрітсін.

Маңзыраба, чуртас! Че хоор адымның
Позазы салыхса хысхызын,
Төріткен чиріме чүрек-паарымның
Пир сал илбек хынызын!

Таптырғас	
Автордаңар	5

Олғаннарға	
Алтын мүйүстіг сіліг сыын	8
Күн – абахай хыс	9
Күн-хоосхацах	10
Күн-Пызочах	11
Ай-пуланах	12
Пуланах	13
Харыцах	15
Хар-харыцах	16

О, чирім!	
<i>(чиит тустагы кибелістер)</i>	
О, чирім!	18
Хуюннаң пулғаан туста	19
Тигір нымахтары	21
Пүүн Сигіс март	22
Пастағы хыныс	23
Узу, оолғычаам	25
Хысхы иртен	26
Күскү арыгда	27
Ууча имнег туразында	28
Ипчі кізінің сыыды	32

Алтын Теек	
<i>(чүреем-наарымнаң сыххан сағыстар)</i>	
О, Толадай суум	34
Аачамның ырлары	35
Хакасиям минің	37
Төріткен чирімнеңер	38
Чирім-чирім-чирімей	39

Адам чирі адачаам.....	40
Хакас чирічсеем.....	41
Хысхылых хызыл иир.....	42
Хызыл иирде.....	43
Улуг ізігде.....	44
Сарыг пүрліг ағастар.....	45
Аат хустар.....	46
Атпаңар хустарны.....	48
Алыптар.....	49
Сабдар хулунағым.....	52
Апарча урокты позы чуртас.....	54
Күскү чиллер.....	56
Пазох килділер ах харлар.....	57
Наа чыл чағдапча.....	58
Хысхы хараа.....	60
Читіген.....	62
Алтын Теек.....	64

Чыллар-чыллар

Чоохта, пабам.....	68
Чазыттыг чалаңнар.....	69
Чаачының сыыды.....	71
Пасхачыл түстер.....	74
Күмүс чечпе.....	79
Өөркіде учухчалар тустар.....	81
Чыллар-чыллар.....	83
Маңзыраба, чуртас.....	85

Литературно-художественное издание

Татарова Валентина Кирилловна

АЛТЫН ТЕЕК

(Сборник стихов)

На хакасском языке

Редактор

О. П. Субракова

Компьютерное обеспечение:

Е. Г. Чезыбаева

Подписано в печать 07.06.2012.

Формат 60х90 1/16.

Гарнитура Times New Roman. Бумага офсетная.

Печ. л. 5,5. Тираж 300 экз. Заказ № 12.

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н.

829144-K/O

84 (2Рос=Хак) 6-5

T-23

Татарова, В. К.

Алтын Теек

2012

89.84

